

KLASSZIKUS KÉZIRATOK MÁSOLÁSI HIBÁI MINT A VULGÁRIS LATIN MEGISMERÉSÉNEK EGYIK FORRÁSA*

Több mint ötven éve olvastam az első szakkönyvben, amelyet az Eötvös Collegium áldott polcairól a kezembe vettem, a Gercke-Norden-féle Einleitungban (I 184) P. Kretschmer megállapítását: «Unsere Quellen für das Vulgärlatein sind (u.a.) die Fehler der Abschreiber in Handschriften.» Magától értetődő megállapítás, éppen csak nem a tanulmányaik kezdetén botladozóknak, sőt — ötven esztendő elteltével bevallhatom: — nem is minden klasszikus filológusnak. A romanisták testvérdisziplinájának nevében nem nyilatkozhatom.¹ Tény az, hogy pl. Horatius kutatója a monumentális Keller—Holderféle kiadás (I² 1899) külön kötetnyi előszavában, majd kimeríthetetlen gazdagságú apparátusában valósággal dúskálhat, ha van érzéke és türelme a «hibás» olvasatokban rejlő nyelvtörténeti tények felismeréséhez. Ezeket a megfigyeléseket az új (1984-ben megjelent) Horatius Teubnerianus előmunkálatainak folyamán, amikor pl. a horatiusi szöveghagyomány nyelvi szubsztrátumának kérdését vizsgáltam,² igyekeztem hasznosítani. Akkori eredményeimet most nem szándékozom ismételtetni, hasonlóképpen azokat sem, amelyekre a Horatius-scholionok és egyáltalán a horatiusi szöveg hagyományozásának kérdéseit vizsgálva jutottam.³

Azokhoz a szolid nyelvtörténeti és paleográfiai megfigyelésekhez képest, amelyeket Keller és Holder Horatius-kiadásának forgatói hálásan hasznosíthatnak, E. Koestermann Tacitus-kiadásának (I 1960, p. VII sqq.) felületessége tagadhatatlanul visszaesést mutat. Koestermann a Tacitus-hagyományban megfigyelhető «*permutationes litterarum*» kérdését nagyvonalúan azzal vélte elintézhetőnek, hogy a jámbor másolók az archetypus majuszkula-, illetőleg a későbbi századok összetéveszthető minuszskula-betűit nem mindig tudták megkülönböztetni (p. IX: *librarius quidam temporum priorum litteras archetypici maiusculas formarum similitudine deceptus non recte distinguebat*). Így szembesítette pl. a *Mediceus* I (Cod. Laur. 68,1) *papuli* (Ann. 1,35,1) vagy *pellantem* olvasatát (2,44,2) a helyes *pabuli*-val, ill. *bellantem*-mel, jóllehet a két betű — *p/b* — a nevezett IX. századi kéziratban ugyanúgy nem téveszthető össze egymással,⁴ mint Koestermann egyéb példáinak betűi: *ueneficia* —

* Elhangzott a pécsi nemzetközi vulgáris és késői latin nyelvészeti kollokviumon, 1985. szeptember 3-án.

¹ Herman József (mintaszerű francia nyelvtörténetében, Bp. 1966, 34) szintén hangoztatja a szóbanforgó forráscsoport fontosságát.

² Borzsák István: A nyelvi szubsztrátum nyomai a horatiusi szöveghagyományban. Ant. Tan. 23 (1976) 82 skk. = Acta Ant. Hung. 23 (1975) 319 skk.

³ Vö.: Acta Ant. Hung. 25 (1977) 417 skk.

⁴ Ennek szemléltetésül utalok az Auctores Latini-sorozat XIII. (Tac. Ann. I—III.) kötetének I. mellékletére, vagy a Laur. 68/2. kódexnek pl. R. Merkelbach—H. van Thiel: «Lateinisches Leseheft»-jében (Göttingen 1969, 12. tábla) ellenőrizhető írásképre.

beneficia (4,8,13), *monumentis* — *munimentis* (1,3,5, fordítva: 2,22,1), *nomen* — *numen* (1,73,2), *loco* — *luco* (2,25,1, vö. 3, 61,1) stb. Ne hallgassuk el, hogy Koestermann kiadó-utódja (H. Heubner, 1983) ugyanezeket a betűtévészteseket apparátusában jórészt nem is jelzi (valamennyinek a jelölése persze nem is volna kívánatos). Ugyanezt találjuk az Annalek második felében (Med. II = Laur.68,2 saec. XI) is: Koestermann egyetlen szóval még magyarozza az olyan íráshibákat, mint pl. *uegento* (14,50,1, *Veiento* helyett), *Iestus* (15,37,3, *gestus* helyett), *habitum* (11,35,1, *avitum* helyett), *nobis* (13,37,4, *novis* helyett), *credentibus* (13,30,1, *Cretensibus* helyett, corr. Nipperdey), *nossent* (14,64,3, *noscent* helyett), *consilium* (15,22,1, *concilium* helyett; gyakori hiba fordítva is), *rex* (11,10,4, *res* helyett), *iusta* (12,49,1, *iuxta* helyett) stb.

Legutóbb — a stuttgarti Teubner-sorozatban nemrég megjelent «kis» tacitusi írások recenziójában (vö. Gnomon 58 [1986] 21 skk.; magyar változata: Ant. Tan. 33 [1987–88].) — alkalmunk nyílt a Tacitus-paradosis néhány problémájával kapcsolatban állást foglalnunk: olyan megfigyeléseket is tettünk, amelyek elválaszthatatlanok mostani előadásunk tematikájától. Ezeket megint csak nem ismétljük el; inkább azokat a nem egykönnyen rendszerezhető észrevételeinket terjesztjük elő megvitatásra, amelyekre a *liviusi* szöveg hagyomány ilyen célzatú átvizsgálása során jutottunk.⁵

A szinte áttekinthetetlen anyag összehordása közben az volt az érzésünk, ami a pataviumi történetírónak lehetett, amikor a harmadik decast befejezte és még mindig csak a második pun háború másnapjánál tartott: minél tovább gázolunk a végeláthatatlan liviusi tengerben, egyre mélyebb a víz, egyre halványabb a remény, hogy valaha is kilábolunk belőle. A bőségnek ebben a zavarában csak akkor igazodhatunk el, ha anyagunkat és céljainkat — lehetőleg a *ratio* jegyében — korlátok közé szorítjuk. Le kell pl. mondanunk bizonyos paleográfiai jelenségek tárgyalásáról (amilyen pl. a könnyen összetéveszthető *leviter* — *leniter*, *tantis* — *tacitis*, *duo cos.* — *dilocos*, vagy a *habeant* torulásai: *li* *abeant*, majd *libeant*, *clariorem* — *clamorem*, *iniectum* — *infectum*, *index* — *iudex*, *inventa* — *invecta*, *gladiis* — *cladis*, *minus* — *unius* — *nimis*, *inulta* — *invita*, *usitata* — *visitata* stb.); le az egykori *scriptura continua* hibás tagolásának következményeiről, mint pl. 27,35,8 *ne crescendi* — *nec rescindi*, 27,37,2 *Minturnis aedem* — *menturni s(a)edem*, 28,9,1 *gesta sunt* — *gestas uni*, 28,39,21 *comiter* — *cum iter*, 36,28,6 *ni propere* — *impropere* stb., vagy — ami különösen fájdalmas: — a Horatius-kiadó Kellertől ún. *documenta stultitiae*-ről, amelyek a kódexek vagy tudós apparátusok szemrontó kibetűzgetését oly jótékonyan fűszerezik. Csak három szívderítő példát említek: 4,49,7 és 5,16,1 a Regillus-tó melletti győzelem szerzőjének, A. Postumiusnak *Regillensis* melléknéve helyett ennél «vallásosabb» változatot (Postumius *Reliquensis*) találunk; 3,52,1 a Duil(i)us név tárgyesete helyett úgyszintén (*diluvium*), vagy 36,31,12 *Hieroclen* helyett *H(i)eroden-t*.⁶

Más lapra tartozik pl. az olyan félreértés-sorozat, mint *Tubero* (30,40,5) — *tuvero* — *tu ū*, sőt *tum vero*, vagyis a *b/v* hangváltozás következményei, — mint a későbbi görögségben *ῥάβδος* helyett *ῥαυδος* (Kretschmer, 169).

⁵ Tekintettel a bemutatandó szöveg helyek, ill. kéziratok keletkezésének időbeli különbségeire (az V. századtól a XV.-ig), a késői és vulgáris latin jelenségek tárgyalása során itt-ott bizonyos újlatin elemek is óhatatlanul szóba fognak kerülni.

⁶ Vö. O. Keller mulatságos listájával (a Horatius-kéziratok «istenes» elírásairól): Epilegomena II 319.

Így találunk pl. *Labicos* (2,39,4; 3,7,3 *Labicanos*, 7,11,3 *Labicano* stb.) helyett éppen a jobb kódexekben akárhányszor *Lavicos*-t. Ehhez jegyezte meg az oxfordi kiadó (R. S. Conway): quod semel monuisse satis erit. Valóban lehetlenség volna a *b/v* összetévesztésének valamennyi esetét feltüntetni, mint pl. *Vestini* — *bestini*, *Naevio* — *naebio*, *navis* — *Nabis* (és természetesen fordítva), *novis* — *nobis* (és fordítva), *bini* — *vini*, *acervus* — *acerbus*, *belli* — *velli*, *inambulavit* (-bit), *recusabit* (-vit), *epulaberis* (-veris!) stb. A Codex Puteanus (Paris.5730 saec.V) záró megjegyzéseiben (a második kéz jóvoltából) rendszeresen *recognobi* (és nem *recognovi*) ismétlődik.

Kapcsolódva a *nobis/novis* változatok *b/v*-tévesztéséhez, most a *vobis*-ra gondolva a *voveo* igének hibásan írott alakjai közül mutatunk be néhányat. Az imént említett Puteanusban (30,2,8) *vovisset* helyett egy későbbi kéz *vobisset*-et írt. Más jellegű hiba *vocet* (10,36,11) — az értelem kívánta *vovet* helyett. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a másolónak a szó leírásakor a nem sokkal előbb látott (vagy hallott) *voce* járhatott az eszében: *consul voce clara templum Iovi Statori vovet*. Másutt (5,22,7) három hasonló szó (*vota*, *vocaverant* és *voverat*) közeli szomszédsága idézhette elő a hasonló hibát. Tarquinius Superbus első uralkodói ténykedésének leírását (1,55,1) könnyen helyesbíthetjük: *primum* (sc. *negotium* erat), *ut Iovis templum . . . monumentum regni sui . . . relinqueret*: *Tarquinius reges ambos vovisse, filium perfecisse*. A legjobb kéziratokban felbukkanó *voluisse* olvasatra (ugyanígy 2,20,12!) Livius magyarázó egy szóval sem térnek ki, pedig a hiba nyelvi szempontból nem érdektelen. Horatius kiadója úgy véli, hogy az illető szót (*vovisse* — *voluisse*) a másolók úgy hallhatták, mint egy IX. századi párizsi Horatius-kódex (p) librarius a 4. római óda 55 sk. soraiban (*evolsisque truncis Enceladus iaculator audax*) az *evello*-ból származó *evolsis*-t: (*a*)*evosis*, i.e. *annosis*, amint az FL kódexcsoportban megőrzött glóssa «megmagyarázza». (Vö. ezzel a kiejtési sajátossággal a liviusi szövegnek olyan — egyformán jó — változatait, mint pl. 30,35,1: *pulsos* vagy *fusos*?) De pusztá feltevésként meg merjük kockáztatni azt is, hogy a *voluisse* alaknak a *volvere* inf. perf.-aként is elfogadható értelme van: az első Tarquinius csak *foglalkozott* a templom megépítésének gondolatával, Superbus pedig megvalósította, vö. Cic.Deiot.7,21 *cogitata perficere*; Liv.26,7,3 *multa secum volventi*.

Bonyolultabb két másik hely (27,23,5 és 33,8) magyarázata: itt a Laurentianus Notatus (saec.XIII) «korrektora» *vovebant*, ill. *vovit* helyett a *vomere* ige megfelelő alakjait iktatta a szövegbe. (Az oxfordi kiadók apparátusa felkiáltójellel hívja fel a figyelmet a különlegességre.) De ugyanez a «szellemesség» a tisztelőre méltó Puteanusban (25,12,12) is előfordul: *consuerunt patres Apollini ludos vomendos*; az «undorító» jelzőt csak egy későbbi kéz javította *uobendos*-ra. Végezetül regisztráljuk a *vovisset* helyett (36,36,2) olvasható *novisset*-et: az *u/n* minuszkuálák összetévesztése egészen közönséges, nyelvi szempontból érdektelen.

Annál érdekesebb egy olyan elírás, amely több kódexben hagyományozódott (27,22,13): *caveret* helyett az értelmetlen *caperet*. Itt megint a Horatius-paradosisnak egy egészen különös sajátossága jutott az eszünkbe: a IX. századi B-kódexben (Bernensis 363) három helyen is ugyanezt a betűcserét találjuk (c.3,27,15 *vetet* helyett *petet*; 4,2,27 *apis* helyett *avis*; Ars p.378 *vergit* helyett *pergit*). Ezt az első pillantásra felfoghatatlan betűtévesztést A. Holder annak idején (Keller—Holder I² p.XXII) úgy próbálta magyarázni, hogy az illető librarius — feltehetőleg bizonyos «szigeti» szokások őrzője és továbbhagyó-

mányozója — talán az angolszász *wýn* rúnát tévesztette össze a majdnem azonos *p* betűvel. Alkalmazhatjuk-e ezt a szellemes feltevést a szóban forgó Livius-helyre is? Biztosan nem merném állítani. Vagy arra gondoljunk, hogy a másoló kétszeresen tévedett: előbb a zöngétlen *p*-t keverte össze a zöngés *b*-vel, majd az utóbbit félhangzó *v*-nek hallotta?

Az előbbieken már volt szó bizonyos igealakokról, amelyekben ezt a *b/v* tévesztést láttuk: *epulaberis*, *inambulavit*, *monstrabit*, *recusabit*. (Más szerzők szövegahagyományában is gyakori hiba.) Romanisták számára tanulságosabb a *fidebamus* (23,42,2) imperfectumi alakja, amelyet a már többször említett párizsi unciális kódexben (Put.) *fideeamus*-nak írva, majd *fideuamus*-ra javítva találunk. Ennek láttára természetesen az olasz imperfecto-alakokra (mandavamo, temevamo, partivamo) gondolunk és a harmadik decas szövegahagyományának erről a legfontosabb képviselőjéről sokkal többet szeretnénk tudni, mint amennyit a kézikönyvekben (pl. Schanz—Hosius II⁴ 301, vagy E. Bickel, Lehrbuch der Gesch. der röm. Lit. 1937,3 — nem is pontosan!), vagy a Walters—Conway-kiadás előszavában (p.VI sq.) olvashatunk róla. (Vö. Conway, p.VII: *vitiis aevi sui et scribae scatet, etsi in tanta mendorum multitudine partem saltim culpa praecursores eius meriti erunt.*)

Klasszikus kéziratokban is számtalanszor találkozunk a *g/i* váltakozásával (és fordítva), vagyis a zöngés torokhang *e*-i előtti palatalizálódásának nyomaival. Ennek a jelenségnek behatóbb ismertetése, ill. liviusi dokumentálása — éppen a mostani alkalommal — szükségletlenek látszik. Csak néhány példa bemutatására szorítkozunk: A mű legelején (1,2,6) olvassuk, hogy a Numicus folyó közelében eltemetett Aeneas halála után *Iovem indigetem appellat*. A rejtélyes melléknév *acc.*-át több kéziratban *indietem*-nek írva találjuk, majd néhány mondattal később (1,4,9) egy másik kéziratban egy árulkodóan fordított írásmód (*graphie inverse*), ti. *in dies* helyett *indiges* vonja magára figyelmünket. Hasonló hibákat tucatszámra idézhetnénk: *aiebat* helyett *agebat* (5,20,7; fordítva 3,58,5 és igen gyakran), *maiestate* helyett *magestate* (6,40,3), *religione* helyett *relione* (22,61,8), *fugit* helyett *fruit* (27,12,17 és 32,6) stb. Érdekes elírással találkozunk két későbbi (humanista) kódexben: *pugnam inierunt* helyett (27,1,8) *ingerunt*-ot írtak. Nem ilyen egyszerű a helyzet a XXVIII. könyv vége felé (44,8), ahol a Hannibal megrendülését, sőt «majdnem megtörését» jelentő mondatban (*concusso iam et paene fracto Hannibale*) a *paene* helyett több kéziratban (a Puteanusban is) egészen váratlanul *pagine*-t olvasunk. Ezt a különleges íráshibát kétféleképpen magyarázhatjuk: vagy az illető adverbiumnak a *domini Symmachi* körében feltételezhető, módorosan archaizáló kiejtésével van dolgunk, vagy pedig ugyanezeknek a fennkölt magyarraknak a prudériájával, akik ti. azért tartottak ki az *ae* diphthongus választékos ejtése mellett, hogy a határozószót véletlenül se érthessék egyszerű *e*-vel ejtendő főnévnek. (Vö. a *nobiscum* általánossá válásának hasonló indítékával.)

Mint nem-nyelvész vetem most fel azt a további kérdést, hogy a román nyelvfejlődés a *ge/je*, ill. *gi/ji* változat mellett ismer-e *gi/ji* változatot is? Két helyen ugyanis (23,29,1 és 28,33,5) *levibus* helyett *legibus* (ill. *legionibus*) olvasható néhány kéziratban. Ez pedig egészen más, mint a fentebb említett és paleográfiai szempontból nézve könnyen magyarázható *levibus* — *lenibus* stb.

Könnyen magyarázhatók azok az esetek is, ahol a másolók a már nem *k*-nak ejtendő *c*-t összetévesztik az *s*-szel, mint pl. 1,17,8 *sensissent* — *cens(u)-issent* — *cessissent*; 2,29,11 *conticescet* — *conticesset*; 3,35,7 *consensu* — *con-*

cessu; 53,4 *concisise* — *conscisise*; 4,19,2 *cognosset* — *cognoscet*; 6,13,3 *si licet* — *scilicet*; 21,31,7 *disceptatio* — *diseptacio*; 36,11,11 *trecentis* — *trescentis* — *pr(a)esentis* stb. Akadnak azonban olyan helyek, ill. íráshibák is, amelyekből szerintünk a régi (klasszikus) kiejtésre lehet következtetni. Ezek a helyek a következők: 22,3,14 *incedere inde agmen coepit* (a Puteanusban: *quoepit*); 26,6,6 *id ei iustum exilium esse scivit plebs* (a Puteanusban hibásan, de annál tanulságosabban: *esses quid*), és — talán — 36,7,15 *qui* (Seleucus) *si eo exercitu quem secum habet* . . . (így helyesen; a XV. századi Vat.3331-ben a *quem* helyett olvasható *civem* esetleg csak humanista konjektúra). Ami az elsőnek idézett helyet illeti, a *quoepit* régi olvasat lehet, mivel ugyanabban a Puteanusban (és leszámazottaiban) 29,29,8 *coegit* helyett még csak nem is *cegit* szerepel (mint a Laur.Notatusban), hanem *cepit*; vö. 25,35,9.

A most következő íráshibák remélhetőleg megnyugtatóbban fognak hatni, mint az eddigiek. Olyan sajtóságos eseteket sorolok fel a Livius-kéziratokból, amelyeket a romanisták — máshonnan — jól ismernek. Ilyen pl. a szókezdő *h* eltűnése (*hastas* helyett *astas*, *hos sequebantur* helyett *ossequebantur* vagy *obsequebantur*), illetőleg fordítva: a *h* hang jelölése ott, ahol a «klasszikus» latinban nem volna helye (*abituros* helyett *hábituros*, *onere* helyett *honere*, vagy éppenséggel *honore*, *Ostia* helyett *hostia*). Néha egészen különös elírásokkal is találkozunk, mint amilyen pl. *hesternum* helyett (1,28,4) *esternum*, sőt némely kódexben *externum*, vagy fordítva: *auxisse* helyett *hausisse*. Egészen közönséges az *s* és *x* összetévesztése, mégpedig nemcsak a szó belsejében (*lusum* helyett *luxum* és fordítva, az archaikus *auxitis* helyett *assitis* vagy *ad-sitis*, *laxata* helyett *lassata*, vagy egy különösképpen tanulságos sorozat 27,25,1: *noxae* — *nosse* — *mos(a)e* — *more*; 22,46,7 *sinistro* helyett *sinixtro*, persze az ellentétes *dextro* szomszédságában). Ugyanez a jelenség a szó végén: *Veios* helyett így találhatunk *velos*-t, ill. *velox*-ot, *res* vagy *mos* helyett *rex*-et és *mox*-ot, vagy fordítva; így fordulhat elő *castris* helyett *castrix*, *phalanx* helyett *phalanx* stb. Milyen kényelmesen olvassuk a következő mondatot (21,58,9) akármelyik modern kiadásban: *milites Hannibalis Appenninum transeuntes torpentibus rigore nervis vix flectere artus poterant!* A kéziratok tanulmányozójának nehezebb a dolga, mert a helyesen idézett szöveget elődeinknek a folyamatos írásban eltorzult *neruisuis*-ből kellett fáradságosan helyreállítaniuk. Ehhez még annyit, hogy ugyanez az *s/x* betűtévesztés szó elején is előfordul: a Horatius-hagyományban nemcsak *Xantho* helyett írtak *sancto*-t (c.4,6,26), hanem még *saxo* helyett is *xaso*-t (s.1,6,39), mint a *Sextus* (pápa)név változatai is mutatják: *Sixtus* — *Sistus* — *Xistus*, sőt «görögösen» *Xystus*. Olyan ismert személynévet, mint *Masinissa* (36,4,5), vagy a *Massilia* városnevet (21,20,7) nyugodtan írják *Maxinissa*-nak, ill. *Maxilia*-nak (27,36,3 *Mansilia*-nak). Az utóbbi írásmóddal vö. 25,38,12 *occansio* (*occasio* helyett): az Appendix Probi hibajegyzékében ez is szerepel, nyilván mivel gyakran elvétették.

Nem volna se vége, se hossza, ha egyetlen előadásban a Livius-kéziratok valamennyi sajátosságának bemutatására vállalkoznánk. A követhetetlen és megemészthetetlen repertorium helyett inkább közös tanítványunk és kollégánk, Kiss Sándor kitűnő tanulmányára (Les transformations de la structure syllabique en latin tardif, Debrecen 1972) utalunk, amelyben a részletes «Inventaire des changements» (p.26—62) kellő alaposággal és körültekintéssel dokumentálja a szóban forgó változásokat. Nos: ebben a rendszeres «leltárban» aligha található olyan lényeges nyelvi tény, amit a Livius-olvasatok

jegyzékeiben nem fedezhetnénk fel. Így most már csak néhány érdekesebb apróság ismertetése marad hátra.

Az *mn/nn* mássalhangzócsoport (*amnis — annis*) gyakori összetévesztésére nem vesztegetnék szót, ha a Cod.Paris.5725 álmos másolója egyszer (9,19,6) még Hannibal nevét is nem *igy* (*Hamnibal*-nak) írta volna. Ugyanez fordítva is megesisik: a Horatius-hagyományban közönséges az *Agamennon*, *Minnermus*, *Rannes* stb. féle írásmód; vagy hogy tacitusi példát idézzünk: a híres Codex Hersfeldensis másolója is (Agr.22,2) először *adnuis*-t írt az *annuis* melléknév helyett és az *n*-et csak később szúrta közbe; vö. uo. 42,2 *annuiset* — *annuisset* stb.

Nem pusztán paleográfiai sajátosságok a most következő példák a harmadik decasból, amelynek «helyesírásáért» — mint eddig is annyiszor láthattuk, — a Puteanus librarius a felelős. Mit szólnak a fonétika hivatott szakértői pl. ahhoz, hogy 27,35,7 *indigniores* helyett *indieniores*, 28,15,10 pedig *signa* helyett *siuna* (az AN kódexekben *sicuna*) olvasható? Azon is érdemes volna elgondolkoznunk, hogy *duas* helyett (24,11,3) a Puteanus másolója miért írt *dbas*-t.

Aki auctorainak olvasása közben bele-beletekint az apparátusba, gyakran találkozik a helyes *percontari* forma mellett a «helytelen» *percunctari* változattal is. (Ugyanígy *contus* — *cun[c]tus* stb.)? A jelenség tárgyalásába mégsem bocsátkozom bele, bár a francia nyelvfejlődés szakértőit éppen ez érdekkelhetné; inkább csak utalok az oxfordi kiadás idevágó jegyzetére (ad 21,18,1): «Sic (scil. *percontandos*, *percontatus*) semper scribimus, codd. MPFD etc. secuti; hic *percunt*-, *-conct*-, *-cunct*- . . . plerumque codd., hoc verbum cum *cunctari* coniungentes, quod vetat verbi significatio (ad nomen *contus* potius spectans).»

Ami most a Livius-szöveghagyományban is gyakori *b/p* vagy *d/t* tévesztést illeti (*increbuit* — *increpuit*, *prope* — *probe*, *plumbi* — *blumbi*; *Blaesus p*-vel írva, *opem* — *obem* stb., illetőleg *ponto* — *otium*, *odium* — *odium*, *fide* — *fite* stb.),⁸ az esetleges német szubsztrátum gyanítójának azt ajánljuk, hogy minden esetben gondosan nézzen utána az illető kódex provenienciájának. Ha pl. 25,16,25 a helyes *vera* helyett *fera*-t találunk, akkor a fenti következtetés fölöttébb valószínű. (Vö. a Keller Horatius-kiadásának előszavában felsorakoztatott példákkal.)

Végezetül még egy kérdés, amelynek felvetésével az előadó csak tanácsalanságát árulja el: a *Zacynthus* helynév (36,31,10) a kéziratoknak egy bizonyos csoportjában (Escorial. saec. XIV; Vatic. 3331 a. 1453; Paris. 5690 saec. XIV) *çacint(h)*-o-nak vagy *çacynt(h)*-o-nak van írva. Mit jelenthet itt a *cédille*?

Iam satis est. Az elmondottak összefoglalásául szolgáljon a konferencia résztvevői közt kiosztott summázás; az előadó bizalommal várja a szakmailag illetékesebbek reflexióit.⁹

⁷ Vö. pl. K. Langosch: Lateinisches Mittelalter. Darmstadt 1963. 43.

⁸ A *tenuis* és *media* német közegben megfigyelhető felcsereléséről l. K. Langosch: i. h.

⁹ A vita során B. Löfstedt (Los Angeles) utalt egyebek közt H. Schuchardt alapvető művére (Der Vokalismus des Vulgärlateins, Leipzig 1866), amelynek anyagfelsorolásában szerepel ugyan pl. a bobbioi Cicero-palimpsestus, Vergilius «Mediceus»-kódexe, vagy a bécsi Livius-kézirat, de az érdemes szerző alkalmi megjegyzései (pl. a 191. vagy a 465. lapon) csak egyes különlegességeket (Merkwürdigkeiten) érintenek. Hálásan fogadtam viszont a Nagy Sándor-regény újabb irodalmával kapcsolatos szövegvizsgálatait, ill. nyelvtörténeti észrevételeket, vö. Gnomon 49 (1977) 519 sk. és 51 (1979) 787 sk.